

Ann-Louise Schallin
*Καθηγήτρια, Επικεφαλής έργου
της Σουηδικής Ομάδας Ανασκαφών
στη Μιδέα Αργολίδας*

01

Θέα από την Ανατολική Πύλη.
Φωτ.: Ann-Louise Schallin.

ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ
ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ
ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ
ΣΤΗΝ
ΑΚΡΟΠΟΛΗ
ΤΗΣ
ΜΙΔΕΑΣ

Η ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΜΙΔΕΑΣ ΔΕΣΠΟΖΕΙ ΣΤΗΝ ΑΚΡΗ ΤΗΣ αργολικής πεδιάδας. Εντοπίζεται εύκολα, καθώς τόσο ο οικισμός της Μιδέας στους πρόποδες του λόφου όσο και το επιβλητικό τείχος που περικλείει την ακρόπολη είναι σε περίοπτη θέση (εικ. 26). Η Μιδέα βρίσκεται στο κέντρο της μυκηναϊκής επικράτειας, με τις Μυκήνες στα βόρεια και την Τίρυνθα στα νοτιοδυτικά. Σε μικρή απόσταση από τη Μιδέα, στον οικισμό των Δενδρών, εντοπίστηκε ένα μυκηναϊκό νεκροταφείο που πιθανότατα αποτελούσε έναν από τους χώρους ταφής της πόλης (εικ. 2, 3).

Η ΑΡΧΗ

Όλα ξεκίνησαν το διάστημα που ο Axel W. Persson και ο Otto Frödin διενεργούσαν ανασκαφικές έρευνες στην Ασίνη. Οι ανασκαφές στην Ασίνη ξεκίνησαν με πρωτοβουλία του πρίγκιπα διαδόχου της Σουηδίας Γουσταύου-Αδόλφου, ο οποίος έδειχνε μεγάλο ενδιαφέρον για την αρχαιολογία. Προσέλαβε τους Persson και Frödin ως διευθυντές της ανασκαφής. Η πρώτη αποστολή στην Ασίνη έλαβε χώρα το 1922 και η έρευνα πεδίου κράτησε έως το 1930 (Frödin κ.ά. 1938).

Το 1926, ενώ ο Persson και η ομάδα του δούλευαν στην Ασίνη, ο νεοδιορισθείς Έφορος Αρχαιοτήτων Αργολίδος στο Ναύπλιο Νικόλαος Μπέρτος έστειλε μήνυμα στον Persson ρωτώντας τον αν ήθελε να ερευνήσει έναν μυκηναϊκό θολωτό τάφο στα Δενδρά. Ο Persson αποδέχθηκε την πρόσκληση και τον Ιούλιο του 1926, μετά το πέρας της ανασκαφικής περιόδου στην Ασίνη, πήγε με την ομάδα του στα Δενδρά για να ανασκάψει τον θολωτό τάφο (Persson 1931). Εντός του τάφου, ο οποίος χρονολογείται περίπου στα 1450-1350 π.Χ., εντοπίστηκαν ελάχιστα αντικείμενα στην επιφάνεια του δαπέδου. Ωστόσο υπήρχαν λακκοειδείς τάφοι ανοιγμένοι στο δάπεδο, οι οποίοι βρέθηκαν ασύλπτοι και περιείχαν τρεις ταφές: δύο ενθιακών και ενός ατόμου εφηβικής ηλικίας. Ο Persson θεώρησε ότι επρόκειτο για τη «βασιλική οικογένεια» των Δενδρών. Οι νεκροί συνοδεύονταν από πλούσια κτερίσματα, τα οποία σήμερα βρίσκονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Μεταξύ των πολυτιμότερων ευρημάτων ήταν ένα χρυσό κύπελλο που φέρει εξαιρετικά λεπτομερή και φυσιοκρατική διακόσμηση με χαπαόδια και ένα ασημένιο κύπελλο διακοσμημένο με ένθετα βουκράνια από νιέλο.

Οι ανασκαφείς συνειδητοποίησαν ότι ο θολωτός τάφος ήταν ο μοναδικός του είδους του στο νεκροταφείο, που περιείχε επίσης αρκετούς θαλαμωτούς τάφους και τρεις τύμβους. Οι Σουηδοί συνέχισαν με την ανασκαφή τριών θαλαμωτών τάφων το 1927, ενώ η Εφορεία Αρχαιοτήτων με τον Μπέρτο επικεφαλής ανέσκαψε άλλους δύο.

Ο Persson επέστρεψε στα Δενδρά το 1937 για να ανασκάψει άλλον έναν θαλαμωτό τάφο, ενώ ταυτόχρονα διεξήγαγε έρευνες στην παρακείμενη κοιλάδα του Μπερμπατιού. Τον Μάιο του 1939 ο Persson και η ομάδα του ξανάρχισαν τις ανασκαφές στα Δενδρά, ερευνώντας άλλους πέντε θαλαμωτούς τάφους. Οι αρχαιολόγοι παρέμειναν στην Ελλάδα και διαφύλαξαν όλα τα ευρήματα μέχρι τα μέσα Δεκεμβρίου του 1939, όταν αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στη Σουηδία λόγω του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Η ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΜΙΔΕΑ

Ενώ ο Persson εργαζόταν στα Δενδρά, η θέα της επιβλητικής ακρόπολης της Μιδέας τού υπενθύμιζε συνεχώς την παρουσία της, γεννώντας του την επιθυμία να εξερευνήσει τα κατάλοιπα

πά της. Ήταν πεπεισμένος ότι το νεκροταφείο των Δενδρών συνδεόταν με την ακρόπολη της Μιδέας (εικ. 3). Το 1939 αποφασίστηκε η διερεύνηση της ακρόπολης, έργο που ανέλαβε ο εικοσιπεντάχρονος τότε φοιτητής Torigny Säve-Söderberg, ο οποίος έμελλε να γίνει καθηγητής Αιγυπτιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Ουψάλα. Έτσι ερευνήθηκαν τα ορατά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην κορυφή του λόφου και διανοιχθηκαν μερικές μικρές δοκιμαστικές τομές.

Ο Persson γενικά δημοσίευε γρήγορα τα αποτελέσματα των ανασκαφών του. Ο πρώτος τόμος με τίτλο *The Royal Tombs at Dendra near Midea* δημοσιεύτηκε το 1931 και ο δεύτερος, με τίτλο *New Tombs at Dendra near Midea*, το 1942. Οι τόμοι αυτοί ασχολούνται περισσότερο με το νεκροταφείο των Δενδρών και λιγότερο με τη Μιδέα. Ωστόσο στον δεύτερο τόμο μαθαίνουμε ότι ανοίχθηκαν αρκετές τομές στον χώρο εντός των τειχών της ακρόπολης (Persson 1942, σ. 4, εικ. 1, και σ. 13-16). Ερευνήθηκε επίσης η Άνω Ακρόπολη. Οι Persson και Säve-Söderberg έκαναν μερικές δοκιμαστικές τομές στο άδυρο αυτό και εντόπισαν τοιχία. Θεώρησαν ότι στο σημείο υπήρχε κάποτε ένα μυκηναϊκό ανάκτορο που όμως είχε καταστραφεί ολοκληρωτικά. Με βάση τα λείψανα αυτά, δημοσιεύτηκε ένα προκαταρκτικό σχέδιο της περιοχής του «ανακτόρου» (Persson 1942, σ. 8, εικ. 4). Οι παρατηρήσεις τους δύσκολα επιβεβαιώνονται σήμερα, λόγω της διάβρωσης του φυσικού βράχου και της πυκνής βλάστησης που καλύπτει το πλάτωμα.

Οι Σουηδοί αποχώρησαν από τα Δενδρά και το Ναύπλιο το 1939 και πέρασε πολύς καιρός έως ότου επιστρέψουν, τουλάχιστον με την ιδιότητα του αρχαιολόγου. Ωστόσο, ο Persson και ορισμένοι από τους φοιτητές του επέστρεψαν στην Ελλάδα κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ως εθελοντές του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού.

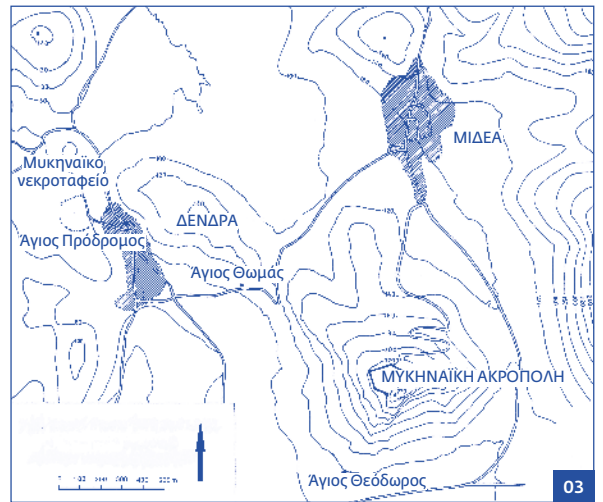
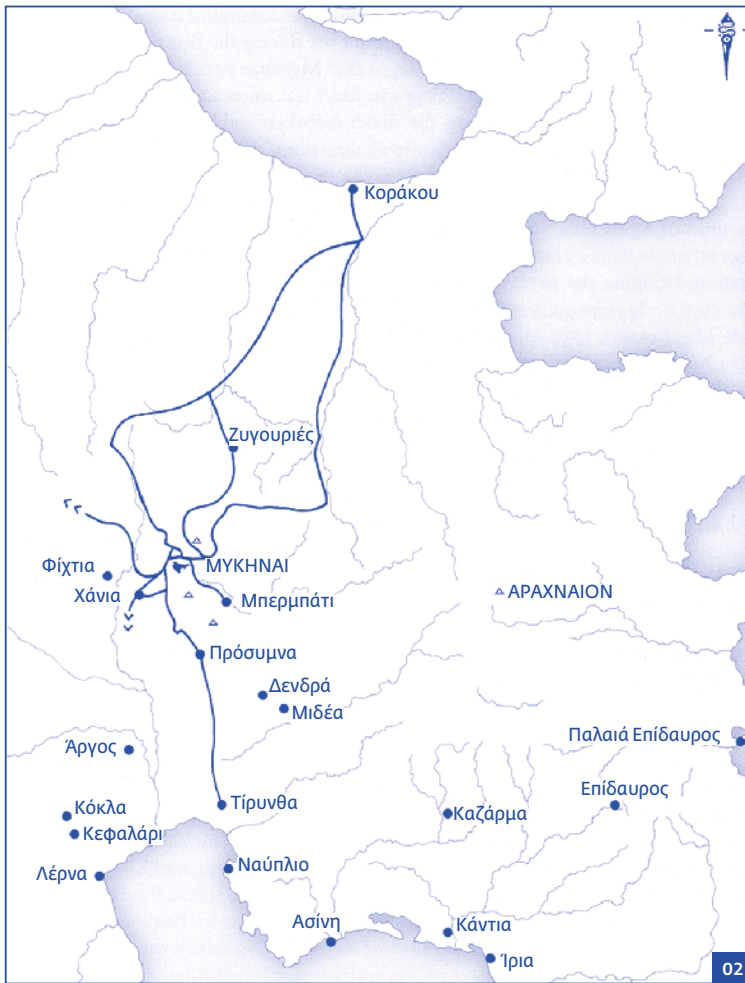
Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΑ ΔΕΝΔΡΑ ΚΑΙ ΤΗ ΜΙΔΕΑ ΜΕΤΑ ΤΟΝ Β' Π.Π.

Ενώ το Σουηδικό Ινστιτούτο Αθηνών εγκαινιάστηκε το 1948, οι Σουηδοί αρχαιολόγοι δεν επέστρεψαν στα Δενδρά και τη Μιδέα παρά μόνο το 1959. Ο διευθυντής του Σουηδικού Ινστιτούτου Αθηνών Paul Åström μαζί με τον Έφορο Αρχαιοτήτων Αργολίδος Νικόλαο Βερδελή έκαναν μια σπουδαία ανακάλυψη στο νεκροταφείο των Δενδρών: μια ακέραια χάλκινη πανοπλία που προερχόταν από έναν από τους μυκηναϊκούς θαλαμωτούς τάφους. Επρόκειτο για μοναδική ανακάλυψη, την οποία ο Paul Åström δημοσίευσε στη σειρά *Studies in Mediterranean Archaeology* (Åström 1983).

Έπειτα από τα θεαματικά ευρήματα των Δενδρών, ο Åström έστρεψε την προσοχή του στη Μιδέα για περαιτέρω έρευνες. Το 1963 έκανε μερικές μικρές δοκιμαστικές τομές εντός της ακρόπολης, στην περιοχή της Ανατολικής Πύλης (εικ. 6), όπου βρήκε ένα παχύ στρώμα στάχτης το οποίο χρονολόγησε στην Υστεροελλαδική ΙΙΒ2 περίοδο (περ. 1200 π.Χ.). Η χρονολόγηση έγινε με βάση τη χαρακτηριστική κεραμική της ΥΕ ΙΙΒ2, όπως είναι οι σκύφοι της Ομάδας Β και οι σκύφοι με ρόδακα (Åström 1983, σ. 22-41).

ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΗ ΜΙΔΕΑ

Για πολλά χρόνια δεν έγιναν νέες έρευνες στη Μιδέα. Ύστερα, το 1983, ξεκίνησαν νέες ανασκαφές στην ακρόπολη, με

02
Η μυκηναϊκή Αργολίδα.
© Mycenae Archive.

03
Το νεκροταφείο των
Δενδρών και η ακρόπολη
της Μιδέας (κατά
Walberg 2007, εικ. 2).

04
Θραύσμα από μυκηναϊκό
γραφτό αγγείο από την
Τομή 9 με παράσταση
πουλιού (Schallin /
Sjögren 2005, σ. 33,
εικ. 67. Schallin κ.ά. 2010,
σ. 28, εικ. 63).

05
Άποψη της ανασκαφής
στην Τομή 13. Φωτ.:
Ann-Louise Schallin.

πιο συστηματικό τρόπο αυτή τη φορά, ως κοινό ελληνοσουηδικό πρόγραμμα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδος και του Σουηδικού Ινστιτούτου Αθηνών. Διευθύντρια του προγράμματος παραμένει η δρ Καίτη Δημακοπούλου με τη δρ Νικολέττα Διβάρη-Βαλάκου στο πλευρό της. Ο καθηγητής Paul Åström υπήρξε διευθυντής της σουηδικής ομάδας μέχρι το 1999, όταν τον αντικατέστησε η υπογράφουσα ως διευθύντρια ανασκαφής.

Η έρευνα πεδίου στην περιοχή της ακρόπολης μοιράζεται ανάμεσα στους Έλληνες και τους Σουηδούς. Η ελληνική ομάδα εργάζεται κυρίως στα κεντρικά και τα νοτιοδυτικά άνδρα της ακρόπολης, ενώ η σουηδική επικεντρώνεται στα βόρεια άνδρα. Έως το 2009 είχε ολοκληρωθεί η πρώτη φάση των πρόσφατων ερευνών στη Μιδέα και πλέον προετοιμάζεται η δημοσίευση των ανασκαφικών αποτελεσμάτων.

ΟΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΙΔΕΑΣ

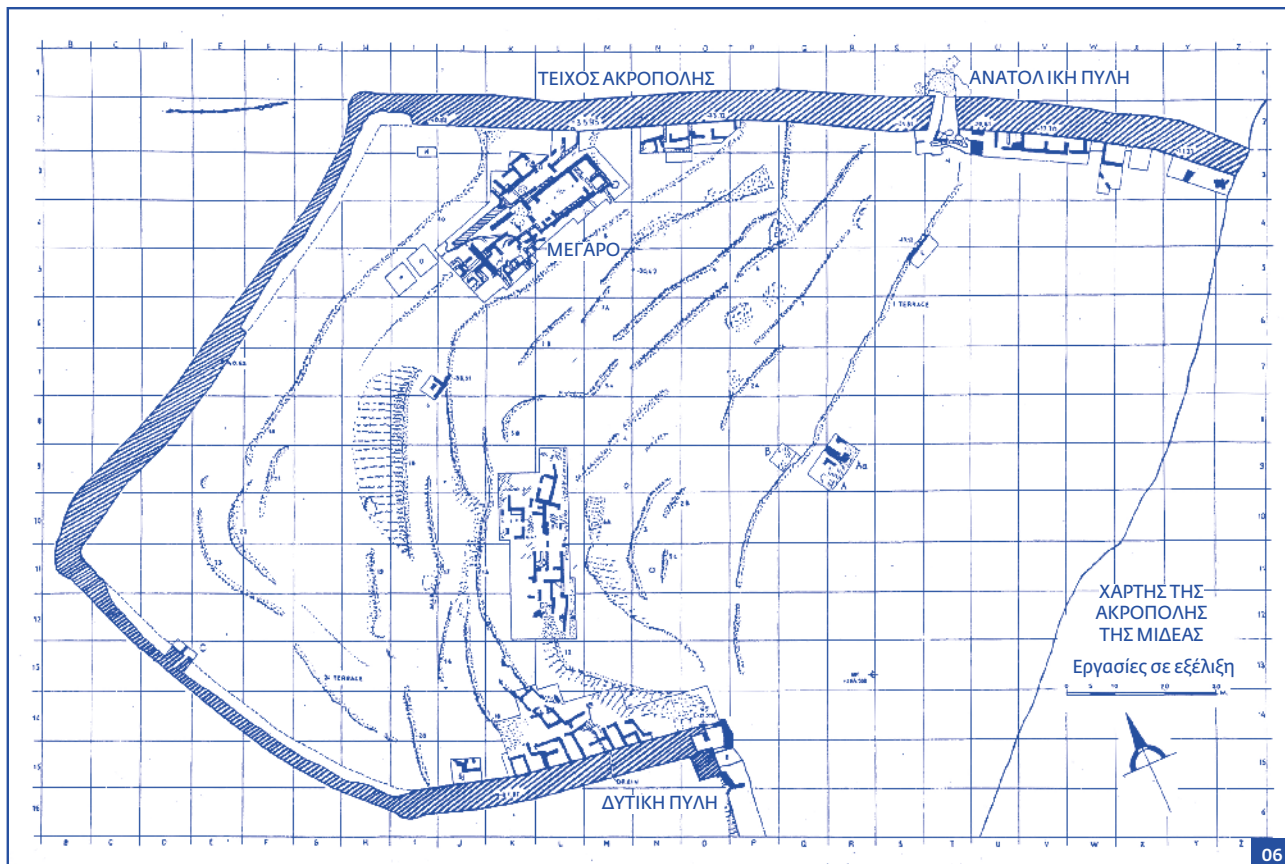
Η Μιδέα φαίνεται ότι κατοικούνταν ήδη κατά τη Νεότερη Νεολιθική περίοδο (5η χιλιετία π.Χ.). Δεν σώζονται οικοδομικά κατάλοιπα της εποχής αυτής, αλλά βρέθηκαν όστρακα κεραμικής που υποδηλώνουν κάποια δραστηριότητα, τουλάχιστον στην Άνω Ακρόπολη.

Κατά την Πρωτοελλαδική περίοδο (περ. 3100–2000 π.Χ.) κατοικείται μόνο η Άνω Ακρόπολη. Οι έρευνες κοντά στην κορυφή του λόφου αποκάλυψαν δύο αναλημματικούς τοίχους, έναν στα βορειοανατολικά και έναν στα βορειοδυτικά. Κοντά στον τελευταίο βρέθηκε κεραμική της Νεότερης και Τελικής Νεολιθικής εποχής, καθώς και τάφοι και οικοδομήματα της Πρωτοελλαδικής και Μεσοελλαδικής περιόδου (περ. 3100–1600 π.Χ.), συμπεριλαμβανομένων των καταλοίπων ενός αμυντικού συστήματος (Demakorouλου κ.ά. 2008α, σ. 21–24· Demakorouλου κ.ά. 2008β, σ. 7–13· Demakorouλου 2015, σ. 186).

Κατά τη Μεσοελλαδική περίοδο (περ. 2000–1600 π.Χ.), ο οικισμός επεκτάθηκε και συμπεριέλαβε ένα μεγαλύτερο τμήμα του χώρου, ενώ υπάρχουν ενδείξεις συνεχούς κατοίκησης μέχρι και την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (περ. 1600 π.Χ.), συμπεριλαμβανομένης μιας παιδικής ταφής που χρονολογείται στην περίοδο των Λακκοειδών Τάφων (Demakorouλου / Divari-Valakou 2010, σ. 38 κ.εξ., εικ. 16–17· Demakorouλου 2015, σ. 190).

Υπάρχουν κάποια πρώιμα μυκηναϊκά ευρήματα, συγκριμένα από την Πρώιμη Ύστερη Εποχή του Χαλκού, αλλά η συντριπτική πλειονότητά τους χρονολογείται στην Ύστεροελλαδική ΠΙΒ2 φάση, όταν κατασκευάστηκε το οχυρωματικό τείχος και αναπτύχθηκε ο οικισμός στον χώρο της ακρόπολης. Η έλλειψη πρωιμότερων αρχιτεκτονικών καταλοίπων πιθανόν να εξηγείται από την εκτενή οικοδομική δραστηριότητα κατά την ΥΕ ΠΙΒ2 περίοδο και την απομάκρυνση των παλαιότερων καταλοίπων κατοίκησης. Στο τέλος αυτής της φάσης και λίγο

φύ του λόφου αποκάλυψαν δύο αναλημματικούς τοίχους, έναν στα βορειοανατολικά και έναν στα βορειοδυτικά. Κοντά στον τελευταίο βρέθηκε κεραμική της Νεότερης και Τελικής Νεολιθικής εποχής, καθώς και τάφοι και οικοδομήματα της Πρωτοελλαδικής και Μεσοελλαδικής περιόδου (περ. 3100–1600 π.Χ.), συμπεριλαμβανομένων των καταλοίπων ενός αμυντικού συστήματος (Demakorouλου κ.ά. 2008α, σ. 21–24· Demakorouλου κ.ά. 2008β, σ. 7–13· Demakorouλου 2015, σ. 186).

06 Κάτοψη του οχυρωμένου χώρου της Μιδέας (κατά Demakorouλου 2015, σ. 187, εικ. 3).

07 ΥΕ ΠΙΒ2 κεραμική από το στρώμα καταστροφής κοντά στη Δυτική Πύλη (Demakorouλου 2015, σ. 192, εικ. 14).

μετά την κατασκευή του ογκώδους οχυρωματικού τείχους, γύρω στο 1200 π.Χ., η Μιδέα καταστράφηκε. Το στρώμα καταστροφής χαρακτηρίζεται από γκριζό χρώμα, αναμειγμένο με κομμάτια άνθρακα και άλλα καμένα οργανικά κατάλοιπα. Τα αίτια της καταστροφής είναι άγνωστα, αλλά η κλίση και η παραμόρφωση των τειχών, καθώς και τα σκελετικά κατάλοιπα ανθρώπων που συνθλίφτηκαν κάτω από πέτρες και ογκολίθους υποδηλώνουν ότι οφείλεται σε σεισμό και επακόλουθη πυρκαγιά (Åström / Demakorouλου 1996, σ. 39· Demakorouλου κ.ά. 2008β, σ. 18· Demakorouλου κ.ά. 2009, σ. 19· Demakorouλου κ.ά. 2010, σ. 7). Ωστόσο, τα αποτελέσματα πρόσφατων ερευνών με ενεργές και παθητικές σεισμικές μετρήσεις συνοδευόμενες από βαρυτομετρική διασκόπηση δείχνουν ότι η υπόθεση ενός καταστροφικού σεισμού στην Τίρυνθα και τη Μιδέα, που ίσως να συνέβαλε στο τέλος της Μυκηναϊκής Ανακτορικής περιόδου της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, είναι μάλλον απίθανη (Hinzen κ.ά. 2018).

Μετά την πυρκαγιά στο τέλος της ΥΕ ΠΙΒ2 φάσης, κάποια τμήματα του οικισμού εγκαταλείφθηκαν. Ωστόσο κάποιες κατασκευές ανοικοδομήθηκαν —ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα είναι η μεγάλη οικία τύπου μεγάρου (Walberg 2007)—, ενώ υπάρχουν και ελάχιστα αρχιτεκτονικά λείψανα της ΥΕ ΠΙΓ περιόδου. Πρόσφατο σημαντικό εύρημα αποτελεί ένα τμήμα οικοδομήματος της Πρώιμης ΥΕ ΠΙΓ περιόδου, σε μικρή

απόσταση από μια υπόγεια δίοδο ανοιγμένη στο πάχος του δυτικού σκέλους του τείχους (Demakorouλου κ.ά. 2009, σ. 22–24, εικ. 35–42· Demakorouλου κ.ά. 2010, σ. 16, 21–22, εικ. 3, 45· Demakorouλου 2015, σ. 189).

Έπειτα από κάποιο χρονικό διάστημα η Μιδέα εγκαταλείφθηκε. Ενδειξεις εκ νέου κατοίκησης στον χώρο έχουμε κατά τους αρχαίους χρόνους (7ος–6ος αι. π.Χ.). Στην ανατολική πλευρά της ακρόπολης, η δραστηριότητα αυτή φαίνεται να επικεντρώνεται στην ίδια την Ανατολική Πύλη, καθώς εδώ βρέθηκαν θραύσματα αρχαϊκής κεραμικής και ένα αποσπασματικό σωζόμενο μικρό ομοίωμα ιερού. Έχουμε ελάχιστα τεκμήρια της Κλασικής περιόδου, αλλά σώζεται υλικό της Ύστερης Αρχαιότητας καθώς και θραύσματα πρωτοβυζαντινής κεραμικής (4ος–7ος αι. μ.Χ.) και κεραμικής του 12ου–13ου αιώνα μ.Χ. Το νεότερο υλικό είναι διάσπαρτο στην επιφάνεια του εδάφους και σε στρώματα που χρονολογούνται μετά το στρώμα καταστροφής της ΥΕ ΠΙΒ2 περιόδου. Ενώ στα στρώματα μετά την Εποχή του Χαλκού δεν αναγνωρίζονται με ασφάλεια οικοδομήματα στη βορειοανατολική πλευρά της ακρόπολης, διαταραχές στα στρώματα της Εποχής του Χαλκού υποδηλώνουν δραστηριότητες και σκάμματα σε επόμενες περιόδους και φαίνεται εύλογο να υποθέσουμε ότι τότε επαναχρησιμοποιήθηκε το τείχος της ακρόπολης της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

08

09

10

12

08
Άποψη της Ανατολικής Πύλης με την αναβάθρα εισόδου από ΒΑ (Demakorouλου 2015, σ. 188, εικ. 6).

09
Άποψη από τον χώρο της Ανατολικής Πύλης προς το χωριό της Μιδέας. Φωτ.: Ann-Louise Schallin.

10
Άποψη της ράμπας έξω από την Ανατολική Πύλη. Φωτ.: Ann-Louise Schallin.

11
Άποψη της ράμπας κατά τη διάρκεια των ανασκαφών έξω από την Ανατολική Πύλη. Φωτ.: Ann-Louise Schallin.

12
Άποψη από την περιοχή της Ανατολικής Πύλης. Φωτ.: Ann-Louise Schallin.

Η ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΜΙΔΕΑ

Φαίνεται ότι οι άνθρωποι που αναδιοργάνωσαν τη Μιδέα στην ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο εκμεταλλεύτηκαν τον αμυντικό χαρακτήρα της θέσης για να προστατευτούν από κινδύνους. Τα κατάλοιπα της Μιδέας δεν είναι σαφή. Το περιβάλλον είναι σκληρό, με έντονη διάβρωση, ενώ οι μεταγενέστερες δραστηριότητες έχουν προκαλέσει φθορές στο υλικό της Εποχής του Χαλκού. Παρ' όλα αυτά, κάποια μοναδικά οικοδομήματα έχουν έρθει στο φως στην περιοχή της ακρόπολης. Αυτά, σε συνδυασμό με το υλικό που συλλέχθηκε, έπειτα από προσεκτική επεξεργασία και μελέτη θα μας δώσουν ασφαλώς μια σαφέστερη, αν όχι οριστική εικόνα της μυκηναϊκής Μιδέας και του χαρακτήρα και της ταυτότητας των κατοίκων της.

Εντός του οχυρού περιβόλου έχουν αποκαλυφθεί οικοδομικά κατάλοιπα κατά μήκος της εσωτερικής όψης του τείχους, σε ένα πλάτωμα βόρεια της Δυτικής Πύλης, καθώς και ένα μεγαλύτερο οικοδόμημα, το λεγόμενο «Μέγαρο», σε ένα από τα κατώτερα άνδρα. Όλα τα οικοδομήματα υπέστησαν σοβαρές καταστροφές λόγω πυρκαγιάς στα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ2, όπως φαίνεται από τη χαρακτηριστική κεραμική της ίδιας περιόδου. Θραύσματα τοιχογραφιών έχουν βρεθεί σε αυτές τις ΥΕ ΙΙΒ2 συνάψεις σε ολόκληρη την ανασκαμμένη περιοχή. Τα μοτίβα των τοιχογραφιών είναι κυρίως ταινίες και σπείρες (Demakorouλου 2015, σ. 189, εικ. 13).

Η οχύρωση και οι πύλες

Το οχυρωματικό τείχος, το οποίο κατασκευάστηκε την ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο, είναι κτισμένο κατά το κυκλώπειο σύστημα, με μεγάλους ογκόλιθους στις δύο όψεις, ενώ το εσωτερικό του έχει πληρωθεί με πολύ μικρότερους ακατέργαστους λίθους. Έχει μήκος 450 μ., πάχος 5–7 μ. και σε ορισμένα σημεία σώζεται σε ύψος 7 μ. Η όλη οχύρωση περικλείει έκταση 24 στρεμμάτων. Στα σημεία όπου το τείχος αλλάζει κατεύθυνση, σχηματίζονται μικρές καμπύλες προεξοχές αντί για απλές γωνίες (εικ. 6). Έχουν τη μορφή μικρών προμαχώνων και προφανώς αποσκοπούν στην ενίσχυση της οχύρωσης (Δημακοπούλου 2012, σ. 16). Το τείχος προστατεύει την κορυφή του λόφου και το μεγαλύτερο μέρος της βορειοδυτικής πλαγιάς. Η πρόσβαση στην Άνω Ακρόπολη γινόταν μέσω δύο μνημειωδών πυλών, της Δυτικής και της Ανατολικής Πύλης (εικ. 6). Η Δυτική Πύλη είναι κτισμένη μεταξύ του απόκρημνου βράχου και του νοτιοδυτικού σκέλους του τείχους. Έχει είσοδο, φυλάκιο διαμορφωμένο μέσα στο πάχος του τείχους και έναν επιβλητικό συμπαγή προμαχώνα (Demakorouλου κ.ά. 2007, σ. 66, εικ. 4–5).

Η Ανατολική Πύλη ανοίγεται σε ένα ιδιαίτερα επιβλητικό σημείο της οχύρωσης (εικ. 8). Οι παρειές της εισόδου είναι κτισμένες από ελαφρά υπερκαλυπτόμενους ογκόλιθους με καμπυλωτό περίγραμμα. Στην πύλη οδηγούσε μια κυκλώπεια αναβάθρα κατασκευασμένη με λίθους τοποθετημένους ανάμεσα στα εξάρματα του φυσικού βράχου. Έξω από το βόρειο σκέλος του τείχους ήρθε στο φως ένα κατεστραμμένο αλλά κάποτε συμπαγές αναλημματικό τείχος που πιθανότατα περιέβαλλε την Κάτω Πόλη (Demakorouλου κ.ά. 2010, σ. 22–23, εικ. 49· Demakorouλου 2015, σ. 185), η οποία βρισκόταν μάλλον βορειοδυτικά της Ακρόπολης. Αναπτυσσόταν στην κάτω πλαγιά και ίσως και κάτω από τον λόφο, προς το νεκροταφείο

των Δενδρών όπου παλαιότερες έρευνες εντόπισαν μυκηναϊκά κατάλοιπα (Hägg 1963· Åström 1983, σ. 17–21, 56–58).

Εκτός από τις δύο κύριες πύλες, στα νοτιοδυτικά εντοπίστηκε μια καμαροσκεπής διάδοος («σύριγγα»), που πιθανότατα χρoσήμενε ως μυστική πυλίδα (εικ. 24). Είναι ανοιγμένη με ελαφρά λοξή κατεύθυνση στο πάχος του τείχους της ακρόπολης, σε σημείο όπου το πάχος του είναι 5,70 μ. (Demakorouli 2010, σ. 7–16, εικ. 1–10· Demakorouli 2015, σ. 187, 189, εικ. 9). Τα τοιχώματα της διάδοος είναι κτισμένα με το γνωστό μυκηναϊκό εκφορικό σύστημα που στενεύει προς τα πάνω και η οροφή καλύπτεται από ογκόλιθους.

Τα δωμάτια κατά μήκος της εσωτερικής όψης του οχρωματικού τείχους

Μικρά υπόγεια δωμάτια ήταν κτισμένα κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του οχρωματικού τείχους. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως σειρές από τέτοια δωμάτια και στις δύο πύλες, ενώ ίσως να περιέτρεχαν ολόκληρο το τείχος. Στην περιοχή της Δυτικής Πύλης αποκαλύφθηκε συγκρότημα 14 δωματίων παράλληλα με το τείχος. Τα ευρήματα περιλαμβάνουν αποθηκευτικά αγγεία, λίθινους τριπτήρες και χάλκινα εργαλεία όπως σμίλες, οπείς και τριχολαβίδες, που υποδηλώνουν αποθηκευτικές και εργαστηριακές δραστηριότητες. Βρέθηκαν επίσης πήλινα ειδώλια και πρώτες ύλες όπως ώχρα, που πιστοποιούν την ύπαρξη εξειδικευμένων εργαστηρίων (Demakorouli 2007, σ. 67· Demakorouli 2015, σ. 188).

Τα δωμάτια στην περιοχή της Ανατολικής Πύλης έχουν τον ίδιο χαρακτήρα και περιείχαν παρόμοια ευρήματα. Συχνά πρόκειται για βαθιά υπόγεια με ανώμαλο πάτωμα όπου φαίνεται ο φυσικός βράχος. Το πυκνό στρώμα τεφρώδους εδάφους είναι εμφανές παντού και περιέχει άφθονο υλικό, κυρίως κεραμική. Η υστερότερη χρονολόγηση της κεραμικής της Εποχής του Χαλκού είναι πάντα η ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδος με τα γνωστά χαρακτηριστικά, όπως άβαφες κύλικες, σκύφους με ρόδακα και σκύφους της Ομάδας Β. Το μυκηναϊκό κεραμικό υλικό περιλαμβάνει εικονιστική κεραμική. Το στρώμα τεφρώδους εδάφους πιθανότατα αντιπροσωπεύει τα υπολείμματα από την καταστροφή των ορόφων αλλά και των οικοδομημάτων στην ανώτερη πλαγιά του λόφου. Εκτός από την κεραμική, τα ευρήματα περιλαμβάνουν παραμορφωμένα μολύβδινα αγγεία, πολυάριθμα γυναικεία ειδώλια, λίθινα σφονδύλια, καθώς και φυτικά κατάλοιπα, οστά και μερικά οστέινα εργαλεία. Το ίδιο στρώμα περιείχε και πολύτιμα ευρήματα όπως γυάλινες και χρυσές ψήφους και ένθετα από ελεφαντόδοντο και οστό (Nilsson / Schallin 2006–2007, σ. 28, εικ. 68, Schallin κ.ά. 2010, σ. 23–31).

Τα κτίρια βόρεια της Δυτικής Πύλης

Στο άνδριο βόρεια της Δυτικής Πύλης εντοπίστηκαν τουλάχιστον τρία κτίρια. Τα δύο είναι συνεχόμενα, ενώ το τρίτο απέναντί τους χωρίζεται από αυτά με δρόμο ή διάδρομο. Σε κάποια από τα δωμάτια βρέθηκαν κτιστά θρανία, ενώ ένα δωμάτιο διέθετε κεντρική εστία με δύο λίθινες βάσεις κίωνων. Στο ένα κτίριο αποκαλύφθηκε τμήμα αποχετευτικού συστήματος. Εκτός από την ΥΕ ΙΙΒ2 κεραμική, βρέθηκαν λίθινα και μολύβδινα σκεύη, μεγάλα τροχήλατα ειδώλια από πηλό, χειροποίητα ειδώλια, εργαλεία, κοσμήματα, σφραγιδόλιθοι, θραύσματα ημι-

πολύτιμων λίθων και ένα πρισματικό σφράγισμα με επιγραφή σε Γραμμική Β γραφή (Demakorouli 2007, σ. 67· Demakorouli 2015, σ. 188–189).

Το Μέγαρο της Μιδέας

Στο ανατολικό τμήμα των Κατώτερων Ανδρίων αποκαλύφθηκε ένα κτίριο τύπου μεγάρου (εικ. 6). Χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο (Wallberg 2007, σ. 64–65, 197–198) και αποτελείται από μια κύρια αίθουσα με κεντρική εστία που περιβαλλόταν από τέσσερις λίθινες βάσεις κίωνων. Το κτίριο υπέστη καταστροφές στη μεγάλη πυρκαγιά της Μιδέας στο τέλος της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου και αντικαταστάθηκε στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο από ένα μικρότερο οικοδόμημα με κεντρική κιονοστοιχία. Αυτό το νεότερο οικοδόμημα συγκρίνεται με το Κτίριο Τ της Τίρυνθας των μετανακτορικών χρόνων, το οποίο οικοδομήθηκε πάνω στα ερείπια του συγκροτήματος του μεγάρου στην Άνω Ακρόπολη της Τίρυνθας (Maran 2001, σ. 113–118, πίν. 31–32· Wallberg 2007, σ. 66–67, 198). Τα ευρήματα από τα κτίρια αυτά περιλαμβάνουν, για παράδειγμα, επίπλη ξιφών από πολύτιμα υλικά όπως ελεφαντόδοντο και μάρμαρο, λατρευτικά αγγεία, ένα περιδέραιο από φαγεντιανή (Wallberg 2007, σ. 170, 178–179, εικ. 205, 218, 233, πίν. 5d, 26B36, 28, 30L230, έγχρ. πίν. C) και πρισματικά σφραγίσματα με επιγραφές της Γραμμικής Β γραφής (CMS V.3, 366, αρ. 238–240· Wallberg 2007, σ. 179, πίν. 29: 11–13).

13

Γυάλινη χάντρα με πολύχρωμη διακόσμηση από την Άνω Ακρόπολη (Demakorouli 2015, σ. 193, εικ. 16).

14

Κρατήρας της πρώιμης ΥΕΙΙΓ από την περιοχή μπροστά από το άνοιγμα της «σύριγγας» (Demakorouli 2015, σ. 193, εικ. 15).

15

Γυάλινη χάντρα με χρυσό έλασμα και παράσταση αργοναυτών. Από την Τομή 14 (Nilsson / Schallin 2006–2007, σ. 28, εικ. 68).

16

ΥΕΙΙΒ2 κύπελλο από τη νοτιοδυτική πλαγιά του Δωματίου 6 (Nilsson / Schallin 2006–2007, σ. 26, εικ. 60).

17

Ελεφαντοστέινο αντικείμενο με μοτίβο φοίνικα (Schallin / Sjögren 2005, σ. 30, εικ. 60).

18

Σχεδόν ακέραιος ΥΕΙΙΙ ψευδόστομος αμφορέας από το Στρώμα 2 του μάρτυρα ανάμεσα στις Τομές 3 και 9 (Nilsson / Schallin 2009, σ. 29, εικ. 59).

19

Θραύσμα γραπού αγγείου με παράσταση πτηνών από την Τομή 12, Στρώμα 3 (Schallin κ.ά. 2010, σ. 30, εικ. 73).

20

Βαθύς σκύφος Ομάδας Β από την Τομή 11N (Schallin / Sjögren 2005, σ. 30, εικ. 61).

21

Μυκηναϊκό ειδώλιο τύπου Ψ από τον μάρτυρα ανάμεσα στην Τομή 3 και το Δωμάτιο 9, Στρώμα 4 (Nilsson / Schallin 2009, σ. 25, εικ. 47).

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

Κεραμική

Η ΥΕ ΙΙΒ2 κεραμική είναι η νεότερη κεραμική στα στρώματα καταστροφής της Μιδέας και περιλαμβάνει σχεδόν όλα τα χαρακτηριστικά ανοιχτά σχήματα (εικ. 7): σκύφους διαφόρων ειδών με και χωρίς πόδι, περιλαμβανομένων των χαρακτηριστικών σκύφων με ρόδακα, κρατήρες με δακτυλίωση, βάζα, αμφίκοιλα κύπελλα, αρύταινες και κύπελλα. Τα κλειστά σχήματα περιλαμβάνουν πρόχους, αμφορείς με στενό ή ευρύ λαιμό, σφαιρικούς ψευδόστομους αμφορείς και απίοσχημους αμφορείς. Επίσης, υπάρχουν χειροποίητα αγγεία μικρών διαστάσεων καθώς και μεγάλα κλειστά αγγεία με γραμμικό διάκοσμο, όπως ψευδόστομοι αμφορείς, αμφορείς, πρόχοι και υδρίες (Demakorouli 2015, σ. 192, εικ. 14).

Είναι ξεκάθαρο ότι ο εικονιστικός ρυθμός ήταν δημοφιλής στη Μιδέα, με πολλά ευρήματα από τις περιοχές της Ανατολικής και της Δυτικής Πύλης. Τα εικονιστικά θέματα ποικίλουν: τα πτηνά είναι ίσως τα πιο δημοφιλή αλλά και οι σκηνές με άρματα συναντώνται συχνά (Nilsson / Schallin 2010, σ. 25–31· Demakorouli 2020). Άλλη μια ιδιαιτερότητα είναι η παρουσία μινωικών ψευδόστομων αμφορέων και χειροποίητης στιλβωτής κεραμικής της ΥΕ ΙΙΒ2 και της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου (Demakorouli κ.ά. 2009, εικ. 26, 31).

Γραμμική Β

Η συμμετοχή της Μιδέας στο μυκηναικό σύστημα διοίκησης κατά την ΥΕ ΙΙΒ2 τεκμηριώνεται από την παρουσία Γραμμικής Β γραφής. Σημεία της Γραμμικής Β έχουν αναγνωριστεί σε τέσσερις αποθηκευτικούς ψευδόστομους αμφορείς και τέσσερα πρισματικά σφραγίσματα. Οι αποθηκευτικοί ψευδόστομοι

αμφορείς προέρχονται από την Κρήτη (Demakorouli 2009, σ. 243–259). Στη μία επιγραφή διαβάζουμε *wi-na-jo*, κρητικό όνομα που συναντάται σε κρητικές πινακίδες και σε δύο ψευδόστομους αμφορείς από την Κνωσό και τους Αρμένους (Demakorouli 2004, σ. 408–410, εικ. 35.10· Demakorouli 2009, σ. 248–249, εικ. 5d). Τεκμηριώνονται έτσι οι διασυνδέσεις της Μιδέας με την Κρήτη και με το εμπόριο ελαιολάδου και κρασιού (Demakorouli 2015, σ. 193).

Τα πρισματικά σφραγίσματα εντοπίστηκαν σε ΥΕ ΙΙΒ2 συνάψεις στο συγκρότημα του μεγάρου και στα συγκροτήματα κοντά στη Δυτική Πύλη. Το ένα σφράγισμα είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Στη μια όψη φέρει παράσταση λιονταριού που επιτίθεται σε ταύρο. Στις άλλες όψεις φέρει επιγραφή η οποία ερμηνεύεται ως «συνεισφορά στο μέγαρον από τον Αισώνιο». Η λέξη «μέγαρον» εμφανίζεται για πρώτη φορά στη μυκηναική γραφή: *me-ka-ro-de* (Demakorouli 2015, σ. 194 με παραπομπές).

Μυκηναικές μορφές και ειδώλια

Θραύσματα πύλινων ειδωλίων απαντούν συχνά στο στρώμα καταστροφής της Μιδέας. Πρόκειται για χειροποίητα ειδώλια διαφόρων κατηγοριών: γυναικείες μορφές, ζωόμορφα ειδώλια —κυρίως βοοειδή— και συμπλέγματα. Η τελευταία κατηγορία περιλαμβάνει αναβάτες, άρματα, βόδια με βουκόλο, θρόνους και στοιχεία επίπλωσης (Demakorouli / Divari–Valakou 2009). Εντοπίστηκε και ένας μικρότερος αριθμός θραυσμάτων από μεγάλα τροχήλατα πύλινα ειδώλια, ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα.

Αξιοσημείωτα είναι ένα ακέραιο γυναικείο ειδώλιο και το

23

24

25

κεφάλι γυναικείας μορφής από τα συγκροτήματα στην περιοχή της Δυτικής Πύλης (Demakoroulou / Divari Valakou 2009, σ. 40–42). Η παρουσία μεγάλων τροχήλατων γυναικείων ειδωλίων πιθανόν να υποδηλώνει την ύπαρξη ιερού στον χώρο της Μιδέας (Demakoroulou 2015, σ. 193).

Πολύτιμα αντικείμενα – αντικείμενα γούπτρου

Διάφορα αντικείμενα που ανήκουν στην κατηγορία των κοσμημάτων ήρθαν στο φως σε ολόκληρη την ανασκαμμένη περιοχή της ακρόπολης. Στα στρώματα καταστροφής βρέθηκαν πολλά μικροαντικείμενα από πολύτιμα υλικά. Εκτός από χρυσικά αντικείμενα (σφραγίδες, χάλκινα εργαλεία κ.ά.), υπάρχουν και κοσμήματα (π.χ. ψήφοι από διάφορα στιλπνά υλικά όπως γυαλί, φαγεντιανή και ημιπολύτιμους λίθους). Στην ίδια κατηγορία ανήκουν διακοσμητικά στοιχεία, κοσμήματα και άλλα αντικείμενα από χρυσό, ασήμι και χαλκό. Λεπτά φύλλα χρυσού συχνά κάλυπταν τις γυάλινες ψήφους ή κοσμούσαν φθαρτά υλικά όπως ύφασμα ή ξύλο. Τα υλικά αυτού του είδους εκφράζουν τη μυκηναϊκή ελίτ και εκτίθενται σε τάφους της μεταβατικής περιόδου από τη Μέση στην Ύστερη Ελλαδική αλλά και αργότερα. Τα αντικείμενα ασφαλώς φορέθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν πριν τοποθετηθούν στους τάφους. Η χρήση τους αποτελούσε μέρος των δραστηριοτήτων κοινωνικού ανταγωνισμού στην περιοχή, κατά την περίοδο που οι διάφοροι ηγέτες της αργολικής πεδιάδας συναγωνίζονταν για το γούπτρο και την ισχύ. Η συνήθεια της συγκέντρωσης πολύτιμων αντικειμένων και της τοποθέτησής τους σε τάφους ήταν επομένως κοινή πρακτική, η οποία δεν εξασθένησε αλλά συνεχίστηκε, τουλάχιστον κατά την ΥΕ ΙΙΑ και ΥΕ ΙΙΒ περίοδο.

22

Το συγκρότημα του Μεγάρου, από τα βορειοανατολικά. Φωτ.: Ann-Louise Schallin.

23

Άποψη της ανασκαφής ανατολικά από την Ανατολική Πύλη. Φωτ.: Ann-Louise Schallin.

24

Άποψη του εσωτερικού της πυλίδας («σύριγγας») από ανατολικά (Demakoroulou 2015, σ. 189, εικ. 9).

25

Άποψη της ανασκαφής στην Τομή 14. Φωτ.: Ann-Louise Schallin.

Ωστόσο, με το πέρασμα του χρόνου φαίνεται ότι η δυνατότητα απόκτησης πολύτιμων αντικειμένων έγινε πιο διαδεδομένη και δεν περιοριζόταν πια στην ηγετική τάξη. Την ίδια στιγμή, τόσο ο αριθμός όσο και η ποικιλία αυτών των αντικειμένων τείνουν να περιορίζονται όταν αυτά εμφανίζονται ως ταφικά κτερίσματα. Ανήκουν στα μυκηναϊκά πολύτιμα αντικείμενα με εξωτικές συνδηλώσεις, τα οποία αξιοποιούνταν στις στρατηγικές αυτοπροβολής της ελίτ και συνεπώς σχετίζονταν αποκλειστικά με τα ανάκτορα (Bennet 2008, σ. 160–161). Μια αντίστοιχη στρατηγική παρατηρείται στις ταφικές τελετουργίες των ελίτ, οι οποίες περιλάμβαναν πλούσια νεκρόδειπνα.

Οι ανάγλυφες ψήφοι είναι ειδικότητα της μυκηναϊκής Αργολίδας. Δεν εισάγονταν αλλά πρέπει να κατασκευάζονταν εκεί. Τα μοτίβα ποικίλλουν και είναι τόσο αφηρημένα όσο και

εικονιστικά (Nikita 2003, σ. 9). Οι ψήφοι ίσως να ήταν διακριτικά κάποιοι θρησκευτικού ή άλλου αξιώματος. Σύμφωνα με τη Hughes-Brock, μετέφεραν κοινωνικά μηνύματα και όταν εντοπίζονται έξω από τη μυκηναϊκή κοινωνική σφαίρα θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ένα είδος εμβλήματος εθνότητας ή ταυτότητας (Hughes-Brock 1999, σ. 291). Παράγονταν στα ανάκτορα από μια ειδική τάξη τεχνητών που δούλευαν το κυανό γυαλί, τους *ku-wa-no-wo-ko* (Nightingale 2000, σ. 6- Brysbaert / Vetters 2010). Συνεπώς, η χρυσή ψήφος από την περιοχή ανατολικά της Ανατολικής Πύλης (Schallin 2016), σε συνδυασμό με άλλες ανάγλυφες ψήφους και τη μήτρα από στεατίτη από την περιοχή της Δυτικής Πύλης, υποδηλώνουν ότι στην περιοχή αυτή παράγονταν ανάγλυφες ψήφοι, όπως είχε υποστηριχθεί παλαιότερα (Demakoroulou / Divari-Valakou 1994, σ. 34- Demakoroulou 2007, σ. 70).

Υφαντουργία

Ευρήματα που σχετίζονται με την υφαντουργία εντοπίστηκαν σε διάφορες θέσεις εντός της ακρόπολης: στην περιοχή της Δυτικής Πύλης (Demakoroulou κ.ά. 2015), στο Κατώτερο Άνδηρο (Ostenseo 1998, σ. 166), στο συγκρότημα του Μεγάρου (Walberg 2007, σ. 188, 196-198, 334-338) και στην περιοχή της Ανατολικής Πύλης (Sabatini 2016). Σημαντικό στοιχείο αυτής της παραγωγής είναι το ότι σε μεγάλο βαθμό φαίνεται να επικεντρωνόταν σε υψηλής ποιότητας προϊόντα. Τα εκλεκτά υφάσματα που παράγονταν στην ακρόπολη ήταν ένα μέσο συμμετοχής της τοπικής άρχουσας τάξης στον κοινωνικοπολιτιστικό και πολιτικό ανταγωνισμό που φαίνεται να χαρακτηρίζει τη μυκηναϊκή κοινωνία γενικότερα (Sabatini 2016, σ. 232). Αυτή η άποψη συνάδει με την παρουσία ποικίλων πολύτιμων ευρημάτων και πρώτων υλών στη Μιδέα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Μιδέα φαίνεται πως επιλέχθηκε ως θέση κατοίκησης σε περιόδους αναταραχής. Η στρατηγική θέση της ακρόπολης με την απεριόριστη θέα στην αργολική πεδιάδα πιθανότατα την καθιστούσε ασφαλές καταφύγιο σε καιρούς κινδύνου. Τα ευρήματα από τη Μιδέα τεκμηριώνουν μια έντονα ανταγωνιστική κοινωνία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, όπου η επιδειξη κύρους και γοήτρου ήταν σημαντική για τη νομιμοποίηση της κοινωνικής θέσης. Αυτό είναι εμφανές σε πολλά διαφορετικά πλαίσια, όπως είναι τα ταφικά έθιμα, οι τελετουργίες και η επιδειξη πολύτιμων αγαθών. Η περίοδος έληξε με πυρκαγιές και αναταραχές για πολλούς Μυκηναίους στην Αργολίδα και πέρα από αυτή· οι κάτοικοι της Μιδέας δεν ήταν οι μόνοι. Κλονίστηκε ολόκληρο το μυκηναϊκό πολιτικό και οικονομικό σύστημα. Συνεπώς, είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι, μετά την καταστροφή, οι κάτοικοι της Μιδέας αναδιοργάνωσαν τον χώρο τους και επιχειρήσαν να επιστρέψουν στην κανονικότητα, πράγμα που μάλλον κατάφεραν για ένα χρονικό διάστημα. Ωστόσο η θέση αργότερα εγκαταλείφθηκε μέχρι τους αρχαϊκούς χρόνους, όταν τα αρχαία ερείπια φαίνεται ότι προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των κατοίκων της γύρω περιοχής, που άσκησαν τη λατρεία τους κοντά στις κύριες πύλες. Το επιβλητικό τείχος της ακρόπολης όμως φαίνεται ότι ενθάρρυνε τη χρήση του χώρου ως τόπου κατοίκησης και καταφυγίου και σε μετέπειτα περιόδους.

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Καίτη Δημακοπούλου και τη Νικολέττα Διβάρη-Βαλάκου για τα πολύτιμα σχόλιά τους και τις προτεινόμενες προσθήκες στο κείμενο.

Βιβλιογραφία

- Aström 1983: Aström P., *The Cuirass Tomb and Other Finds at Dendra, Part 2: Excavations in the Cemeteries, the Lower Town, and the Citadel* (SIMA, 4), Göteborg 1983.
- Aström / Demakopoulou 1996: Aström P. / Demakopoulou K., «Signs of an earthquake at Midea?», στο S. Stiros / R.E. Jones (επιμ.), *Archaeoseismology* (Fitch Laboratory Occasional Paper, 7), Exeter 1996, σ. 37–40.
- Brysaert / Veters 2010: Brysaert A. / Veters M., «Practicing identity: a crafty ideal?», *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 10/2 (2010), σ. 25–43.
- CMSV.3.2: CMSV.3, 2. *Kleinere griechische Sammlungen*, επιμ.: I. Pini, Mainz am Rhein 2004.
- Demakopoulou 2004: Demakopoulou K., «Knossos and the Argolid: new evidence from Midea», στο G. Cadogan / E. Hatzaki / A. Vasilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State: Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos* (BSA Studies, 12), London 2004, σ. 405–410.
- Demakopoulou 2007: Demakopoulou K., «The Role of Midea in the Network of Mycenaean Citadels in the Argolid», στο E. Alram-Stern / G. Nightingale (επιμ.), *Keimelion: Elitenbildung und Elitärer Konsum von der Mykenischen Palastzeit bis zur Homerischen Epoche. The Formation of Elites and Elitist Lifestyles from Mycenaean Palatial Times to the Homeric Period. Akten des internationalen Kongresses vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg, Wien 2007*, σ. 65–80.
- Δημακοπούλου 2009: Δημακοπούλου Κ., «Οι αποθηκευτικοί ψευδόστομοι αμφορείς της Μιδέας. Νέα στοιχεία για τις σχέσεις Κρήτης και Αργολίδας κατά τον 13ο αι. π.Χ.», στο Δ. Δανιηλίδου (επιμ.), *Δύρον. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη*, Αθήνα 2009, σ. 243–259.
- Δημακοπούλου 2012: Δημακοπούλου Κ., *Η μυκηναϊκή Ακρόπολη της Μιδέας* (ΥΠΠΟ), Αθήνα 2012.
- Demakopoulou 2015: Demakopoulou K., «The Mycenaean Acropolis of Midea: New discoveries and new interpretations», στο A.–L. Schallin / I. Tournavitov (επιμ.), *Mycenaens up to date: The archaeology of the north-eastern Peloponnese – current concepts and new directions* (ActaAth–4°, 56), Stockholm 2015, σ. 185–196.
- Demakopoulou 2020: Demakopoulou K., «A Mycenaean pictorial vase from Midea», *OpAthRom* 13 (2020), σ. 113–121.
- Demakopoulou κ.ά. 1994: Demakopoulou K. / Divari–Valakou N. / Walberg G., «Excavations and Restoration Work in Midea 1990–1992», *OpAth* 20 (1994), σ. 19–41.
- Demakopoulou / Divari–Valakou 2009: Demakopoulou K. / Divari–Valakou N., «Mycenaean figures and figurines from Midea», στο A.–L. Schallin / P. Pakkanen (επιμ.), *Encounters with Mycenaean figures and figurines. Papers presented at a seminar at the Swedish Institute at Athens, 27–29 April 2001* (ActaAth–8°, 20), Stockholm 2009, σ. 37–53.
- Demakopoulou / Divari–Valakou 2010: Demakopoulou K. / Divari–Valakou N., «The Middle Helladic settlement on the acropolis of Midea», στο A. Philippa–Touchais / G. Touchais / S. Voutsaki / J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8–12 mars 2006* (BCH Suppl., 52), Paris 2010, σ. 31–44.
- Demakopoulou κ.ά. 2005: Demakopoulou K. / Divari–Valakou N. / Nilsson M. / Schallin A.–L. / Sjögren L., «Excavations in Midea 2004», *OpAth* 30 (2005), σ. 7–34.
- Demakopoulou κ.ά. 2008a: Demakopoulou K. / Divari–Valakou N. / Nilsson M. / Schallin A.–L., «Excavations in Midea 2005», *OpAth* 31–32 (2006–2007), 2008, σ. 7–29.
- Demakopoulou κ.ά. 2008β: Demakopoulou K. / Divari–Valakou N. / Nilsson M. / Schallin A.–L., «Excavations in Midea 2006», *OpAthRom* 1 (2008), σ. 7–30.
- Demakopoulou κ.ά. 2009: Demakopoulou K. / Divari–Valakou N. / Nilsson M. / Schallin A.–L., «Excavations in Midea 2007», *OpAthRom* 2 (2009), σ. 7–30.
- Demakopoulou κ.ά. 2010: Demakopoulou K. / Divari–Valakou N. / Lowe Fri M. / Miller M. / Nilsson M. / Schallin A.–L., «Excavations in Midea 2008–2009», *OpAthRom* 3 (2010), σ. 7–32.
- Demakopoulou κ.ά. 2015: Demakopoulou K. / Fappas I. / Andersson Strand E. / Nosch M.–L. / Cutler J., «Textile tools from Midea, mainland Greece», στο E. Andersson Strand / M.–L. Nosch (επιμ.), *Tools, Textiles and Contexts: Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age* (Ancient Textiles Series 21), Oxford & Philadelphia 2015, σ. 247–252.
- Frödin κ.ά. 1938: Frödin O. / Persson A.W. / Westholm A., *Asine: Results of the Swedish excavations 1922–1930*, Stockholm 1938.
- Hägg 1963: Hägg R., «Research at Dendra 1961», *OpAth* 4 (1963), σ. 79–102.
- Hinzen κ.ά. 2018: Hinzen K.–G. / Maran J. / Hinojosa–Prieto H. / Damm Meinhardt U. / Reamer S. / Tzislakis J. / Kemna K. / Schweppe G. / Fleischer C. / Demakopoulou K., «Reassessing the Mycenaean Earthquake Hypothesis: Results of the HERACLES Project from Tiryns and Midea, Greece», *Bulletin of the Seismological Society of America* 108/3A (2018), σ. 1046–1070.
- Hughes–Brock 2008: Hughes–Brock H., «Close Encounters of Interesting Kinds. Relief Beads and Glass Seals: Design and Craftsmen», στο C.M. Jackson / E.C. Wager (επιμ.), *Vitreous Materials in the Late Bronze Age Aegean* (Sheffield Studies in Archaeology, 9), Oxford 2008, σ. 126–150.
- Maran 2001: Maran J., «Political and religious aspects of architectural change on the Upper Citadel of Tiryns. The case of Building T», στο R. Laffineur / R. Hägg (επιμ.), *Potnia: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference / 8e Rencontre égéenne internationale. Göteborg, Göteborg University, 12–15 April 2000*, Liège 2001, σ. 113–122.
- Nightingale 2000: Nightingale G., «Mycenaean Glass Beads. Jewellery and Design», στο *Annales du 14e congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire de Verre. Italia / Venezia – Milano 1998*, Lochem 2000, σ. 6–10.
- Nikita 2003: Nikita K., «Mycenaean Glass Beads: Technology, Forms, and Function», στο I. Glover / H. Hughes–Brock / J. Henderson (επιμ.), *Ornaments from the Past – Bead Studies after Beck. A Book on Glass and Semiprecious Stone Beads in History and Archaeology for Archaeologists, Jewellery Historians and Collectors*, London 2003, σ. 23–37.
- Nilsson / Schallin 2006–2007: Nilsson M. / Schallin A.–L., «East Gate area», στο K. Demakopoulou / N. Divari–Valakou / M. Nilsson / A.–L. Schallin, «Excavations in Midea 2005», *OpAth* 31–32, σ. 7–29, 2006–2007, σ. 24–28.
- Nilsson / Schallin 2009: Nilsson M. / Schallin A.–L., «East Gate area», στο K. Demakopoulou / N. Divari–Valakou / M. Nilsson / A.–L. Schallin, «Excavations in Midea 2007», *OpAthRom* 2 (2009), σ. 24–30.
- Nilsson / Schallin 2010: Nilsson M. / Schallin A.–L., «East Gate area», στο K. Demakopoulou / N. Divari–Valakou / M. Lowe Fri / M. Miller / M. Nilsson / A.–L. Schallin, «Excavations in Midea 2008–2009», *OpAthRom* 3 (2010), σ. 25–31.
- Ostenso 1998: Ostenso A., «v. The Small Finds», στο G. Walberg (επιμ.), *Excavations on the Acropolis of Midea. Results of the Greek–Swedish Excavations, τόμ. 1.1: Excavations on the Lower Terraces 1985–1991* (Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen 4°, 49:1.1), Stockholm 1998, σ. 150–167.
- Persson 1942: Persson A.W., *New Tombs at Dendra Near Midea* (Skrifter utgivna av kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund, 34), Lund 1942.
- Persson 1931: Persson A.W., *The Royal Tombs at Dendra Near Midea* (Skrifter utgivna av kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund, 15), Lund 1931.
- Sabatini 2016: Sabatini S., «Textile tools from the East Gate at Mycenaean Midea, Argolis, Greece», *OpAthRom* 9 (2016), σ. 217–247.
- Schallin 2016: Schallin A.–L., «Identities and "precious" commodities at Midea and Dendra in the Mycenaean Argolid», στο *Local and Global Perspectives on Mobility in the Eastern Mediterranean* (Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens, 5), Αθήνα 2016, σ. 159–190.
- Schallin / Sjögren 2005: Schallin A.–L. / Sjögren L., «East Gate area», στο K. Demakopoulou / N. Divari–Valakou / M. Nilsson / A.–L. Schallin / L. Sjögren, «Excavations in Midea 2004», *OpAth* 30 (2005), σ. 28–30.
- Schallin κ.ά. 2010: Schallin A.–L. / Nilsson M. / Lowe Fri M. / Miller M., «East Gate area», στο K. Demakopoulou / N. Divari–Valakou / M. Lowe Fri / M. Miller / M. Nilsson / A.–L. Schallin, «Excavations in Midea 2008–2009», *OpAthRom* 3 (2010), σ. 23–31.
- Walberg 2007: Walberg G., *Midea. The Megaron complex and shrine area. Excavations on the Lower Terraces 1994–1997*, Philadelphia 2007.